No. 69 Price : Rs. 8

University of Poona

Syllabus for Post-Graduate Degree Course Ayurvedavachaspati (M. D. Ayurved)

Curriculum for the Post-graduate Degrees namely Ayurveda Vachaspati i.e. M.D. Ayurveda and Post-graduate Diploma i.e. Ayurveda Nishnat.

Aim and Objects :

The aim of the Post-Graduate course shall be the orientation in specialities and to produce specialists who can be efficient teachers, clinicians. Pharmaceutical experts and research workers in the respective fields of Ayurveda.

Subject of Specialities in which Ayurveda Vachaspati i.e. M.D. Ayurveda can be conducted.

1. Samhitas
2. Ayurveda Siddhanta and Darshana
3. Sharira Rachana
4. Sharira Kriya
5. Dravyaguna Vigyana
6. Resashastra and Bhaishajyakalpana
7. Prasuti-tantra and Striroga
8. Kaumarabhritya
9. Kayachikitsa
10. Vikritivigyana
11. Manovigyan and Manasaroga
12. Shalyatantra
13. Shalakyatantra

Subject of Specialities in which Ayurveda Nishnat i.e. D.P.C. Ayurveda etc. can be conducted.

1. Svasthvritta
2. Panchakarma
3. Rasashastra and Bhaishajyakalpana
4. Agadatantra and Vyavaharayurveda
5. Rasayana and Vajikarana
6. Vikritivigyana
7. Netrarogavigyana
8. Prasuti-tantra-Striroga
9. Kaumarabhritya-Striroga
10. Twagroga-Guhyaroga
11. Manasaroga
12. Shalakyatantra
13. Dantavaidyaka
14. Vikiranavigyana
15. Sangyaharana Vignaya

Nomenclature

Post-Graduate Degree Course

Ayurvedavachaspati—M.D. Ayurveda (Subject concerned)

Post-Graduate Diploma Course.

1. Svathavrittanishanat—D.P.S.M. Ayurveda.
2. Panchakarma Nishnat—D.P.C. Ayurveda.
3. Rasashstra Bhaishajyakalpananishnat—D.A.P. Ayurveda.
4. Agadatantra -Vyavaharayurvedanishnat—D.T.F.M. Ayurveda.
5. Rasayana Vajikarananishnat—D.G. Ayurveda.
6. Vikritivigyananishnat—D.C.P. Ayurveda.
7. Netraroganishnat—D.O. Ayurveda.
8. Prasutitantranishnat—D.G.O. Ayurveda.
9. Kaumarabhrityanishnat—D.C.H. Ayurveda.

4. *Thesis and Research :*

Ayurvidyavaridhi—Ph.D. Ayurveda.

5. *Period of training*

For M.D. Ayurveda : The period of training for M.D. Ayurveda is three years after registration including one year of house job.

For Ayurveda Nishnat : The period of training for Ayurveda Nishnat i.e. D.P.C. Ayurveda etc. is two years including 1 year house job.

For Ph.D. : Two years after M.D. Ayurveda.

For graduates undertaking Ph.D. shall have five years teaching ex..rience.

6. *Method of training*

The candidates will be given intensive training in classical knowledge alongwith comparative and critical study of subject. They are required to know about the methods and technique of research work done in the respective fields and taken part in Seminars, group discussions, clinical meetings, etc. During the preliminary course hospital training will be imparted to all the candidates. The candidates are required to participate in the teaching and training programmes of under-graduate students or interns in their subject.

7. *Student-Teacher ratio*

The students teachers ratio should be such that the number of Post-Graduate teachers to the Post-graduate students number admitted per year be maintained at one to one (1 : 1). However, the maximum number of Post-graduate students in Post-Graduate department ordinarily should not be more than 20 in any case.

8. *Pattern of Staff (Departmentwise)*

1. Professor—1
2. Reader—3
3. Lecturer—3
4. Clinical Registrar/Demonstrator—2 (One for one Institution)
5. Technician—3
6. Technical Assistant—3

7. Lab. Assistant—2
8. Lab. Attendent—2
9. Statistician—1
10. Photo Artist—1
11. Senior Clerk—1
12. Junior Clerk—1
13. Peon—2
14. Sweeper—2

9. *Medium of Instruction*

The medium of instruction shall be any of the follo. g language.

(i) Marathi

(ii) Sanskrit

(iii) English

10. *General Rules*

1. The Post-graduate students in the Faculty of Ayurvedic Medicine be not permitted to register their names simultaniously for Diploma and Degree Courses of this University or any other University.

2. In case a candidate desires to switch over from the Post-graduate degree course to the Diploma Course, he will be permitted to do so, if he has completed all the six terms of the Degree course, before appearing for the Degree Course examination provided he has given in writing an undertaking to the effect that his registration for the Degree Course should be cancelled.

3. The student shall not be allowed to continue the Post-graduate course on the strength of his past registration. Past registration implies the maximum period of two years after the completion of terms. The past registration should be treated as lapsed. Such a student desiring to procecute his Post-graduate studies be advised to register his name as fresh. In that case the student will not get any concession in the terms.

As regards the Thesis subject, if a guide of the students is prepared to guide him on his previous topic, the student may be permitted to do the fresh registration with previous topic.

4. In case a candidate registers his name for the Post-Graduate Degree/Diploma Course and then leaves the course on medical grounds, the six months gap be allowed in that case and student may be permitted to continue his studies on compassionate grounds on the recommendation of the guiding teacher and the Principal of the College.

5. If a student has submitted his examination form as also his Thesis previously, he be permitted to appear the examination time in future provided the thesis has been accepted. The terms satisfactorily kept by him are valid in future for a period of 3 years from the date of completion of six academic terms.

6. Before cancellation of registration on account of the adverse progress report, the University should get recommendation of his guiding teacher, duly endorsed by the Head of the Department, the Principal of the College and the Dean of the Faculty of Ayurvedic Medicine.

Rules for Admission to M.D. (Ayurved) and Post-Graduate Courses :

1. Admission to the Post-graduate courses should be made strictly on merit.

2. Good knowledge of Sanskrit should strictly be made essential to admission for these courses. The question papers for post-graduate examinations shall be in Sanskrit, Marathi version.

3. (*a*) *Admission Qualification*

Degree in Ayurveda from recognised Institute under University or statutory Board recognised by the C.C.I.M. New Delhi for the purpose.

However, those of the diploma holders who have passed the Ayurvedic diploma examination of the statutory boards, Govt. faculty recognised by the C.C.I.M. with 5 years teaching experience in recognised Ayurvedic College or research worker with 5 years experience or persons having 10 years professional experience will be held eligible for Post-graduate Courses in the (Ayurved) D.C.P. or Ph.D. (Ayurved) upto 1990.

The candidate must have aquired Registration as a Medical Practitioners according to the rules in force in the State of Maharashtra under the Maharashtra Medical Practitioners Act, 1961 within six months from the admission. Admission should be done by the respective colleges through the Dean of Ayurvedic Faculty.

Admission of the candidate should be completed before end of August every year. The applications for admission will be invited by the College by advertisement in Local Newspaper. Among the seats for admissions, 34% of the seats per subject should be reserved for B.C. as per the Policy/Maharashtra Govt. In this 34% of the seats if S.C. candidate is not available the seat be given to S.T. candidate. If S.T. candidate is not available the seat will go to D.T.N.T. and if D.T.N.T. is not available the seat will go to O.B.C. candidate. If however none of these categories is not available the seat will be given to the candidate by open merit.

(*b*) All seats of admission should be fill in by merit marks obtained by the candidate in the particular subject in which he is seeking admission to the M.D. Course should be considered. If there are more than one candidate obtaining same marks then his total number of marks be considered. If total is same then total marks of previous examination should be considered.

(*c*) Amongst the applicants preference will be given as follows for admission :

- (i) The student who applied for admission is of the same College.
- (ii) Students from other Colleges affiliated to this University.
- (iii) Students from other University in Maharashtra.
- (iv) Students from University outside Maharashtra State.

(4) If the candidate passes the degree examination at the second item his marks be reduced as follows :

The basis of selection : The selection of all students will be on merit as laid down in rules 5 i.e. Number of marks in the subject at University examination modified as under :

(*a*) Passing of all subjects at First attempt.	No deduction
(*b*) Passing of the sub-concerned at First attempt & other subjects at second attempt.	..3% deduction
(*c*) Passing the sub-concerned at 2nd attempt passing of remaining subject at 1st attempt.	..3% deduction
(*d*) Passing of the subjects at second attempt.	..5%deduction
(*e*) Passing the subjects concerned at 2nd attempt and passing the remaining subjects at 3rd attempt.	..6% deduction
(*f*) Passing the subject concerned at 3rd attempt or subsequent attempt and passing the whole exam. at 4th or subsequent attempt.	..No eligible for admission to the Post-graduate.

(5) (i) While applying, candidate should indicate subject-wise preference* candidate can apply only for the subject for which he has given the preference.

(ii) Candidate can apply for diploma separately, as same as above.

(iii) Application for diploma courses will be considered separately. There will be separate merit list for degree and diploma courses.

(iv) Vacancies will be filled in from the waiting list respectively.

(v) No candidate will be allowed to do any type of private practice after admission till he completes the degree or diploma courses.

(vi) The students should give an undertaking to that effect to the Principal concerned.

(6) (i) The candidates who admitted for M.D. Ayurveda shall have to work compulsory studentship or House-post in the recognised Hospital for a period of 3 years in clinical subject out of which 1 year's should be residential housepost.

(ii) For non-clinical subjects students should work in the concerned department under the guidance of recognised teacher.

(iii) Candidate who had taken admission for M.D. Ayurveda can appear for final M.D. Ayurveda examination after completion of three years. (6 terms) provided he passes the M.D. Preliminary examination before appearing for final examination. Maximum concession of two terms will be given only deserving candidates.

(iv) Students shall attend all seminars, workshops, lectures and such other programmes conducted by the Faculty of Ayurvedic Medicine, Colleges and recognised Research Institutes.

Rules for Post-Graduate Degree Course in Ayurveda namely " Ayurveda Wachaspati " M.D. Ayurveda under the Faculty of Ayurvedic Medicine, University of Poona.

(a) Admission Qualification :—

Degree in Ayurveda from a recognised institute under University or statutory board of recognised by the Central Council of Indian Medicine, New Delhi for the purpose.

However, those of the Diploma holders who have passed the the Ayurvedic diploma examinations of the statutory boards/ Government faculties, recognised by the Central Council of Indian Medicine with five years teaching experience in recognised Ayurvedic colleges be held eligible for M. D. Ayurveda course.

(b) Conditions for appearing for Ayurveda Wachaspati i.e. M.D. Ayurveda examination :—

Every candidate appearing for the Ayurved Wachaspati i.e. M.D. Ayurved final examination in any subject or group of subjects must have completed the following conditions:—

(1) Passed the examination for the degree in Ayurved from a recognised institute under a University of statutory Board or recognised by Central Council of Indian Medicine, New Delhi, for the purpose.

(2) In case of Diploma holders they should have passed the Ayurvedic Diploma Examinations of the Statutory Boards/Government Faculties recognised by the Central Council of Indian Medicine, New Delhi and should have five years teaching experience in recognised Ayurved Colleges. A certificates pertaining to the teaching experience must be produced.

(3) Completed Post-examination, per-degree compulsory internship as prescribed in the syllabus wherever applicable.

(4) Acquired Registration as a medical practitioner according to the rules inforce in the State of Maharashtra under the Maharashtra Medical Practitioner Act, 1961.

(5) Completed housemanship of one-year duration after registration for the Ayurved Wachaspati i.e. M.D. Ayurved examination.

(6) Completed three years' training (six academic terms) for M.D. Ayurved course in a recognised Post-Graduate Institute.

(7) Must have passed preliminary examination as prescribed in the syllabus of M. D. Ayurved course.

(e) Examination and Assessment :—

Assessment of the candidate's performance will be made on the basis of :—

1. Thesis/Dissertation
2. Theory Papers
3. Oral and Practical/Clinical examinations.
4. Viva-voce and Record of work.

(d) **Thesis / Dissertation :—**

(1) Before the candidate is allowed to undertake the work on the Thesis/Dissertation, the title of the thesis should, however, be registered with the University at any time subsequent to registration for M.D. Ayurveda Examination but not later than the period of six months after registration. Such an application shall be accompanied by

(i) Full title of the Thesis with an outline of the proposed work indicating the familarity of the candidate with the proposed scheme of work.

(ii) Name and designation of the recognised Guide/Teacher.

(2) The registration of the candidate will be cancelled if the candidate fails to submit the title of thesis within six months from the date of registration.

(3) No candidate shall be allowed to submit the Thesis/Dissertation before the expiry of the calendear year after submission of the Title of the Thesis/Dissertation.

(4) Working for a Thesis/Dissertation should be well utilised for learning to search the literature and its critical study. Thesis/Dissertation must consist of the candidate's own account of research. The candidate should be able to express a good power of observation and to draw conclusions on the basis of the study of the literature in the filed.

(5) The Thesis/Dissertation must be satisfactory as regards literary presentation and suitable for publication either as such or in an abridged form.

(6) While writing thesis on the subject of Dravyaguna, more stress should be given towards identification of Sandigdha Dravyas.

(7) In no case paper written or published in the joint names of two or more persons be accepted as a Thesis/Disserta-

tion. The candidate may, however, submit in support of his Thesis any published work of which the candidate is the author or co-author.

(8) The Thesis / Dissertation should contain at the end a summary of not more that 1500 words embodying the conclusions arrived at by the candidate.

(9) The Thesis shall not exceed 250 typewritten pages including charts, diagrams, photographs and bibliography.

(10) Three copies of the bound thesis together with the certificates from the Guide/Teacher and Head of Institution must reach the office of the University Registrar at least three months before the commencement of the examination.

(11) The M.D. Ayurveda Degree shall have two examinations as follows :—

(*a*) Preliminary examination —will be held at the end of 1st year i.e. 2 Academic terms.

(*b*) Final examination —4 Academic terms after Preliminary examination.

(a) Preliminary examinations :

There shall be five papers each of three hours' duration and oral, practical and clinical examination. Arrangements of papers and subjects is as under :—

Paper	*Subject*
I	(a) Ayurveda-itihasa (b) Methods of research and Statistics.
II	Sharira
III	Dravyaguna and Rasashastra
IV	Nidana
V	Chikitsa

(b) Final examination :

(1) There shall be *four* papers each of three hours' duration.

(2) Practical Clinical examination.

(3) Viva-Voce.

(4) Thesis/Dissertation.

(c) Subjects and arrangement of papers for final examinations in different subjects or group of subjects shall be as per Appendix ' A '.

(d) Record of Work :

Record of work in the department will be kept by every candidate duly certified by the teacher concerned and Head of the department and will be placed before the examiners during viva-voce.

Herbal excursion and other educational tour for every candidate in the specialities of Dravyaguna and others shall be compulsory and they shall prepare and present a collection of such drugs alongwith a note on the excursions/tour in the viva-voce.

(12) (1) The preliminary and final examinations shall be held twice a year ordinarily in the month of April/May and October/November.

(2) For being declared successful in the examination, the candidate shall have to pass all the subjects both theory and practical separately.

(3) If a candidate fails, he shall have to pass in all tl subjects before he is allowed to appear in the final M.D. (Ayur.) Examination.

(4) A candidate need not appear in the subsequent examination subject or subjects if he has already been declared successful.

(5) The candidate will be declared as passed with Distinction or failed according to his or her overall performance in the examination.

APPENDIX 'A'

Statement showing the subjects and arrangement of papers for final M.D. Ayurveda Examination in different subjects and group of subjects.

Sr. No.	Name of the Group of subjects	Subjects
1.	Samhitas	(1) Charak Samhita with available Sanskrit Commentrics (2) Sushruta (3) Ashtanga Sangraha (4) Ayurveda Itihas
2.	Ayurveda Sidhanta and Darshan.	(1) Padarth Vigyana (2) Adharbhuta darshana (3) Manovigyana with Chikitsa (4) Adharbhuta Sidhanata
3.	Rachana Sharira	(1) Garbha Sharira (2) Sandhayasthimarma Sharira (3) Kosthanga Sharira (4) Siradhamani Srotas Sharira
4.	Kriya Sharira	(1) Doshadhatumala Vigyana (2) Prakriti Satvasaradi Vigyana (3) Koshtanga Kriya Sharira (4) Prayogika Kriya Sharira
5.	Dravyaguna	(1) Namarupa Vigyana (2) Guna Karma Vigyana (3) Prayoga Vigyana (4) Aushadha Yoga Vigyana
6.	Rasashastra and Bhaishajyakalpana	(1) Dravy Parichaya (2) Rasashastra (3) Bhaishajyakalpana (4) Aushadha Yoga Vigyana

7. Kayachikitsa	(1) Nidana (2) Samanya Chikitsa (3) Manasroga, Rasayana, Vajikarana (4) Panchakarma Chikitsa
8. Shalya	(1) Shalya Tantra (Sidhanta) (2) Shalyakarma (3) Yoga (Prayogika Shalya-karma) (4) Anyashalyakarma (Khasra, Agni, Siravedha etc.)
9. Shalakya	(1) Urdhvanga Sharira (2) Netraroga Chikitsa (3) Anya Urdhvanga Roga Chikitsa (4) Shalakya Chikitsa Karma.
10. Prasutitantra-Striroga	(1) Garbha-garbhini Sharira (2) Prasuti-tantra (3) Stri-roga (4) Prasava Shalyakarma
11. Kaumarbhritya	(1) Garbhopakarma (2) Kaumarabhritya (3) Balaroga (4) Samanya Chikitsa

आयुर्वेदवाचस्पती

M.D. Ayurveda—Preliminery Examination

अभ्यासक्रम

आयुर्वेदस्य स्नातकोत्तरशिक्षणस्य प्रारम्भिकपरीक्षायाः

विस्तृत पाठ्यक्रमः

Paper I—(a) Methods of Research and Medical Statistics.

1. Aims and objects of research in Ayurveda, Ancient and modern methods of Research. Setting upto a basic research laboratory including Animal House.
2. Principles and methods of fundamental, clinical, drug and literary research, principles and methods of medicinal plants.
3. Radio-isotopes and their role in medical research, Radiation and their biological effects.
4. Introduction of specific research instruments like chromatography, spectrophotometer, calorimeter, Electrophosphorasis apparatus etc.
5. Application of statistical methods to Aurvedic research, collection, compilation and tabulation of medical statistics, methods of presentation of data, calculation of mean, median and mode, measures of variability, standard deviation, standard error, normal probability curve.
6. Concept of regression and correlation and their interpretation.
7. Tests of significance, t, x2 and F test.
8. Principle of medical experimentation on variation in experimental design.
9. Vital Statistics.

Alochya Granth

1. Ayurvedic Anusandhan Paddhati–Acharya P.V. Sharma.

(b) आयुर्वेदेतिहास :

आयुर्वेदस्य शाश्वतत्वम्, वेदेषु आयुर्वेदीयविषयाणां वर्णनम्, अथर्ववेदायुर्वेदयोः संबंधः, आयुर्वेदस्य वैदिककालीनस्थितिः, स्ववैद्या वैदिकाचार्याश्च, आयुर्वेदावतरणम् ।

आयुर्वेदीय संहितानां संग्रहग्रंथानां तद्व्याख्यानां चेतिवृत्तात्मकः परिच॰ रसशास्त्रस्य विकासक्रमः, रस-वाङ्मयस्य परिचयः । देशी आयुर्वेदस्य विकासः, विदेशेषु आयुर्वेदस्य प्रसारः । भारते वैदेशिकानामागमनम्, आयुर्वेदे तस्य प्रभावः । आधुनिककाले आयुर्वेदीयः कार्यक्रमः, विविधाः संस्था, अनुसंधानम् स्नातकोत्तर-शिक्षण, वैद्यसंगठनम्, केंद्रीयशासने प्रदेशीयशासने च आयुर्वेदस्य मान्यता ।

आलोच्य-ग्रंथाः—

१. काश्यपसंहितायाः उपोद्घातः ।
२. रसयोगसागरस्योपोद्घातः ।
३. प्रत्यक्षशारीरस्योपोद्घातः ।
४. हिस्ट्री ऑफ इंडियन मेडिसिन—जॉली.
५. हिस्ट्री ऑफ आर्यन मेडिसिन—गोंडलस्य "महाराज"
६. हिस्ट्री ऑफ मेडिसिन—जी. एन. मुखर्जी.

Paper II—शारीरम्

व्यावहारिकशरीररचना शरीरक्रियया: प्रमुखसिद्धांतानां विधीनांचाध्ययनम् प्रकृति-विकृति दृष्ट्या निम्नभावनां विशेषाध्ययनम्—

सिराधमनी विचारः—स्नायुनाडीकण्डराविचारसहितः ।

स्रोतोविचारः—चरकसुश्रुतयो दृष्टिकोणसहितः ।

मर्मविचारः—प्रत्येकमर्मणः स्थानरचनाक्रियास्वतंत्रमहत्त्वपूर्वकं विस्तरेण विचारः । अग्निसम्बन्धिविचारस्यायुर्वेदीयमौलिकदृष्टिकोण-प्रतिपादनम् । कायाचिकित्साविषये विचारः तस्योपादेयता, संक्षिप्तमिसीविस्तारविवेचनम् ।

कोष्ठकोष्ठांगविचार:—महास्रोतसाः वर्णनम्, कोष्ठविवेचनम्, हृदय क्लोमफुफ्फुस यकृत्प्लीहोण्डुकवृक्कनाभिडीम्बाशय-बस्तिप्रभृतिकोष्ठांगानां क्रियावैशिष्ट्यदृष्ट्या विचार: । अन्यसम्बन्धितानामवयवलस्यानोज-ज्ञानेन्द्रियमन: बुद्धि इत्यादि भावानामप्रक्रिया-वैशिष्ट्यस्वदृष्ट्या विचार: ।

Paper III—निदानम्

रोगरोगिपरीक्षण विविधा: विषया:, विशेषत:, द्विविधत्रिविधचतुर्विध-पंचविधषड्विधाष्ट विविदशविधपरीक्षाणां सांगोपांगमध्ययनं क्रियाक्षेत्रे च तासां विशेषोपादेयता । रोगीपरीक्षणे उपदिष्यानां नव्याप्रक्रियाणां यंत्रणां च ज्ञानम् ।

विकृति दोषधातुमलानां परीक्षणम् विभिन्नरोगेषु परीक्षणस्योपयोगिताहृद्‌ष्टया विचार : दोषधातुमलानामाचरणानि : तेषां समीचीनज्ञानम्, आवरणजनिललक्षणानां रोगत्पत्तौ विशिष्ट हेतुत्क प्रतिपादनम् । आशयापकर्ष: तो रोगमार्गा: नैदानिक-दृष्ट्या संचयादिक्रियाकालविविध: रोगाणां सम्प्राप्तिनिर्माणप्रक्रियाया: विशिष्टज्ञान रोगोत्पत्तौ सम्प्राप्तिनिर्माणस्य विशेषमहत्त्वम् । प्राकृति व्याधिप्रत्यनीकत्वं च । अरिष्टविधानस्य विचार: ।

Paper IV—द्रव्यगुणविज्ञानं रसशास्त्रं च

१. द्रव्यगुणशास्त्रे वर्णितानां सिद्धांतानां व्यावहारिक तथा विशिष्टज्ञानम् । विशिष्टगुणानां कर्माणां च विवेचनम् । रस–गुण–वीर्य–विपाक–प्रभावसिद्धान्तस्य व्यावहारिकमहत्त्वम् । द्रव्यानुसन्धानस्य ।

२. रसद्रव्याणां वर्गीकरणं, वर्गीकरणस्य, व्यावहारिकमहत्त्वं, धातुप-धातुरत्नोपरत्नविषोप विषादीनां परिचय: तेषां प्रमुखा: योगाश्च ।

३. पंचविधकषायकल्पना, आसवारिष्टकल्पना भस्म–लोह–मण्डूर–रसौ-षधकल्पना, घृततैलकल्पना, अवलेहपाककल्पना प्रभृतिनां व्यावहारिकं महत्त्वम् । भैषज्यकल्पनाया: न्यायविधीनां यन्त्राणां च ज्ञानम् ।

Paper V—कायचिकित्सा—

कायचिकित्साया: सामान्यविशिष्टसिद्धान्तानां परिचय: । दोषदूष्यविवेचनम् दोषाणामन्योन्यावरत्वं दोषाणां संसर्ग–सन्निपातविचार: स्रोतोदृष्टिविचार:

क्रियाकाल:, विविध रोगाणां रोगवर्गाणां चिकित्साक्रम: । क्षीणा : संर्धयितव्या: वृद्धा: ह्रासयितव्या: षड्विधोपक्रम: द्विविधोपक्रम:, (सन्तर्पणापतर्पण) षड्विध-क्रियाकालोपक्रम: प्रभृतिचिकित्सा सिद्धान्तानां व्यावहारिक ज्ञानं, पूर्वपश्चात् कर्मसंहितं पंचकर्मविधीनां व्यावहारिकमहत्त्वं, संस्थानाश्रितानां रोगवर्णानां ज्ञानम् । प्रायोगिककायचिकित्सायाः विधीनां परिज्ञानम् ।

M. D. (Ayurveda) Final Examination

कायचिकित्सा

एम. डी. आयुर्वेद कायचिकित्सा अंतिम परीक्षा

पेपर १—निदानम्

व्याधिविज्ञानोपाया: निदानपंचकस्य सांगोपांगविवेचनम् । आयुर्वेदीय निदानपद्धते वैशिष्ट्यं वैज्ञानिकता च प्राचीननव्यनैदानिकपद्धतीनां तुलनात्मक: परिचय: । आधुनिकप्रचलितानां रोगनिदानपद्धतीनां प्रयोक्तव्या साधनानां यन्त्राणां-मुपकरणानां परिचय: प्रयोगविधेश्च परिबोध: तुरपरीक्षण क्ष किरणादिविधीनां सम्यग्ज्ञानम् ।

रोगि -रोगपरीक्षाविधि:,त्रिविधपंचविधषड्विधाष्टविधदशविधातुरपरीक्षाविधि: संस्थानिकावयविकस्रोतोनुसारिपरीक्षाविधि:, आयुर्वेदोक्तनाडीपरीक्षा, रक्त—मूत्र—शुक्रष्ठीवन मलादीनांच्येषां परीक्षाज्ञाने, रोगमार्गपरिज्ञानम् । प्रचलितसुप्रसिद्ध-रोगाणां निदान—सम्प्राप्ति—लक्षणभेद साध्यासाध्यज्ञानपुरस्सरं सापेक्षरोगविनिश्चय-विवेक: ।

पेपर २—सामान्यचिकित्सा

समस्तरोगाणां चिकित्सासूत्राणि, क्रियाक्रम:, चिकित्सासिद्धान्तविवेकश्च प्राच्यनव्यमतयो, आत्ययिक रोगाणांच चिकित्साक्रम: ।

पेपर ३—मानसरोगा: रसायन वाजीकरणेच

मानसरोगाणां चिकित्सा: सामान्यविशेषसिद्धान्त:, सत्त्वावजयचिकित्साया: वैशिष्ट्यं मानसरोगेषु प्रयुक्तोषधद्रव्याणां सम्यग्बोध: । मानसोपचारस्य विषय: प्राच्यनव्यमतयो:, यौगिक समाधिपद्धतेर्वैशिष्ट्यं मानसरोगोपचारेच तदुपयोगिता ।

रसायनतन्त्र परिचय: रसायनसेवनविधीनां परिबोध:, रसायनस्य जरा-व्याधि प्रतिबाधकत्वं, वय:स्थापने जरानिराकरणेच प्रयुक्तानां विधीनां प्राच्य-

नव्यमताभ्यां परिज्ञानम्, नव्यजरातुरीयविज्ञानस्य परिचयः, विधिऔषधद्रव्याणां फलपास्तत्प्रयोगविज्ञानंच । आचाररसायनम् ।

वाजीकरणस्यायुर्वेदे महत्त्वं, वाजीकरणकर्मणः स्वरूपं, विभागाः तदुपयोगि-द्रव्याणि च । क्लैब्यध्वजभंग–व्यावयशोष–शुक्रनाशादिरोगाणां निदान–सम्प्राप्ति चिकित्साज्ञानम् क्लिबंकरण–विषयः ।

पेपर ४—पंचकर्मचिकित्सा

चिकित्सायां षट्कर्माणिक, पंचकर्माणिच, शोधनीयानां पंचकर्मणा महत्त्वं, कर्मणोः स्नेहस्वेदयोः परिज्ञानं, पंचकर्मणां सैद्धान्तिक व्यावहारिकं च परिज्ञानं, पंचकर्मणां प्रमाणविवेकः संशोधनार्हगविवेकः, संसर्जनक्रमः पंचकर्मोपयोगी अम्राप-हरणीयद्रव्याणामुपकरणां च परिज्ञानम् ।

आलोचन ग्रन्थाः

१. चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगिनोंशः ।
२. माधवनिदानं मधुकोश व्याख्यासहितम् ।
३. आयुर्वेदीय व्याधिविज्ञान–यादवजी ।
४. रोगीपरीक्षाविधिः–आचार्य प्रियव्रतशर्मा ।
५. पंचकर्मविज्ञान–हरीदास श्रीधर कस्तुरे ।
६. चिकित्सादर्श–पं. राजेश्वरदत्त शास्त्री ।
७. कायचिकित्सा–रामरक्ष पाठक ।
८. चक्रदत्त ।
9. System of chemical medicine—Savill.
10. Muir's Text Book of Pathology.
11. Approved Laboratory Technic—Koliner.
12. Theory and practice of psychotherapy—Yellow.
13. Studies in Psychosomatic Medicine—Benedek.
14. Karmaj Bhavayadhi Daivy Chikitsa—Pt. Keshav Dev Shastri.

आयुर्वेदीयसिद्धान्ताः दर्शनं च

१. पदार्थविज्ञानम्

षट्पदार्थनिरूपणम्, प्रमाणानि, सृष्टिक्रमः, धातुभेदेन पुरुषविचारः, तत्त्व प्रतिपादनं, प्रकृतिविचारः वादमार्गः ।

२. आधारभूतदर्शनम्

आयुर्वेदशास्त्रे सन्निविष्टानां दार्शनिकसिद्धान्तानां ज्ञानम्, आयुर्वेददर्शनम् वैशिष्ट्यम्, कार्यकारणभावः, अनुसन्धानकर्माणि च तस्य महत्त्वम् लोकपुरुषयोः साम्यम् ।

३. मनोविज्ञानम्

मनोनिरूपणं, मनसो गुण–दोष–कर्मविषयाणां विवेचनम्, मनसः पोषणम् शरीरमनसोरन्योन्याश्रयत्वम्, कर्मपुरुषस्य मनोदैहिकत्वम्, मनोविकाराः मनो- दैहिकविकाराश्च, नव्यमनोविज्ञानस्य मनोविकारविज्ञानस्य च परिचयः योगः यमनियमादीनां परिचयः ।

४. आधारभूतसिद्धान्ताः

आयुर्वेदस्याधारभूतसिद्धान्तानां ज्ञानम् । विशेषतः पंचभूत त्रिदोषसिद्धान्तयोः सविशेषविवेचनात्मकमध्ययनम् । नव्यालोके भूतपंचकस्य दोषत्रयस्य च स्वरूप-निर्धारणरूपयोगित्वं वैज्ञानिकत्वप्रतिपादनं च । इतरचिकित्साशास्त्रीयसिद्धान्तानां परिचयस्तुलनात्मकः ।

आलोचन ग्रन्थाः

१. चरकसुश्रुतसंहितयोः संबद्धांशाः
२. सांख्यकारिका तत्त्वकौमुदीसहिता
३. वैशेषिकदर्शनं प्रशस्तपादभाष्यसहितम्
४ पातञ्जलयोगदर्शनं व्यासभाष्यसहितम् ।
५. न्यायदर्शनं वात्स्यायनभाष्यसहितम्
६. वेदान्तसारः
७. मानमेयोदयः
८. भारतीय दर्शन—बलदेव उपाध्याय
9. Indian Philosophy (Vol. I,II)—Radha Krishnan
10. History of Indian Philosophy (Vol. I-IV) S. N. Das Gupta
११. मानसरोगविज्ञान—डॉ. बालकृष्ण अमरजी पाठक
१२. दोषकारणत्वमीमांसा—आचार्य प्रियव्रत शर्मा

२. रचनाशारीरम्

१. गर्भशारीरम्—

अभिनिवृत्तिशारीरम्, गर्भावक्रान्तिः, गर्भशारीरम्, गर्भस्य मातृजादिषड्भावाः गर्भपोषणवृद्धिःक्रमो शुक्रशोणितयोः स्वरूपं, तयोः बीज–बीजभागबीजभागावयवादीनां प्राकृतवैकृतावस्थयोः परिज्ञानम्, ऋतुमतीसद्योगृहीतगर्भासन्नप्रसवापन्नस्थामुत्पन्नानि लक्षणानि, आनुवंशिकी सिद्धान्तः ।

२. सन्ध्यस्थिमर्मशारीरम्—

सन्धिरचनाशारीरम्, संधिसंख्याप्रकाराश्च । अस्थिरचनाशारीरं मतभेदे–पुरस्सरमस्थिगणना, अस्थ्युत्पत्तिः । मर्मविज्ञानीयं, तन्मौलिकत्वप्रतिपादनं रचना–शरीरे शल्यतन्त्रे च तस्य महत्त्वं मर्मसंख्याप्रकारविमर्शः त्रिमर्मीयविवेचनं च । आधुनिकदृष्ट्या मर्मसिद्धान्तविचारः ।

३. कोष्ठाङ्गशारीरम्—

कोष्ठस्य महास्रोतपल्लमलमार्गहृदयफुफ्फुसनाभिकलोमयकृत्प्लीहाग्न्याशयोण्डुक-वृक्कवस्तिगर्भाशयान्त्राभाशयादिकोष्ठांगानां रचनाशारीरदृष्ट्या मर्माचीनं ज्ञानम् प्राणौजः मनः रसादीनां हृदयेनसह सम्बन्धः । त्वक्कलयोः स्वरूपं, द्वादशप्राणाः दशप्राणायतनानि, चेतनास्थानविवेकः ।

४. सिराधमनीस्रोतः शारीरम्—

सिराधमनीस्रोतसां पार्थक्यम् । हृत्प्रभवाः सिराधमन्यः, चत्वारिंशत् सिराः सिराणां सर्ववहत्वप्रतिपादनंच दश महामूला धमन्यः, चतुर्विंशति धमन्यः । स्रोतः शारीरं, स्रोतसो रचनासंख्याप्रकारविमर्शः स्रोतोमयं हि शरीरं, प्राच्यप्रतीच्यमतानु–सारेण सिराधमनीस्रोतसां विशद ज्ञानम् ।

षट्चक्रनिरूपणं वाह्यचक्रप्रतिपादनं, इडा–पिंगला–सुषुम्नानाडीनां वर्णनं, व्यतनाडीतन्त्रं, मस्तिष्कसौषुम्निकतन्त्रयोः परिबोधः ।

उपर्युक्तसम्पूर्णविषयाणां अभिनवदृष्ट्या तुलनात्मकं विवेचनात्मकंचाध्ययनम् ।

आलोच्य ग्रंथाः —

१. अभिनवं शारीरम्—दामोदरशर्मा गौडकृतम्
२. पारिषद्यं शब्दार्थशारीरम्—दामोदरशर्मा गौडकृतम्
३. बृहच्छारीरम्—वारियर
4. Gray's Anatomy
5. Embryology—Barth

३. क्रियाशारीरम्

१. **दोषधातुमलविज्ञानम्—**

दोषधातुमधातुमलानां परिज्ञानम्, एषां स्वरूप–गुण–कर्म–प्रकारधातुत्वपांच-भौतिकत्वनिरूपणम्। अग्निविवेकः, स्रोतोविवेकः, धातुपाकक्रमः, धातुपाके तत्पोषणे: चाग्निस्रोतसोः महत्त्वम्, रससंवहनम्। मलानां मूत्रपुरीषस्वेदादीनां निर्माण–कर्म उत्सर्गविवेचनम्। ओजोनिरूपणम्।

नव्यमतेन विविधजीवभौतिक–जीवरासायनिक–सिद्धान्तानां क्रियाशारीरो-पयोगि व्यावहारिकज्ञानम्।

२. **प्रकृतिसत्त्वसारादिविज्ञानम्—**

प्रकृतिज्ञानस्य महत्त्वम्, प्रकृतिस्वरूपं तद्भेदाश्च, प्राच्यनव्यमतयोः प्रकृति-विनिश्चयविधिः। सत्त्व–सार–संहनन–प्रमाण–सात्म्य–आहारशक्तिव्यायामशक्ति–वय–इत्येतेषां भावनां भेदपुरःसरं सोपादेयताविमर्शपरिज्ञानम्। प्रमाण-विनिश्चयस्य नव्यविधीनां परिचयः।

३. **कोष्ठांगक्रियाशारीरम्—**

कोष्ठांगानां हृदय–फुफ्फुस–यकृत–प्लीहावयवानां क्रियाविवेचनं प्राच्य्-नव्यमतसमन्वयपुरःसरम्। अन्तः स्रविग्रन्थीनां अंगरसास्तेषां शारीरावयवेषु प्रभावः। महास्रोतोविवेचनम्, पांचभौतिकाहारपचनम्, अवस्थापकाः, आहार-परिणामकराः भावाः।

४. **प्रायोगिकं क्रियाशारीरम्—**

शारीरभावानां दोष–धातु–उपधातु–मलादीनां प्रयोगशालीय परीक्षणविधि-ज्ञानम्। मांसपेशी–नाडी–हृदयादिकर्मणां प्रायोगिकं परीक्षणम्।

आलोच्य ग्रंथाः —

१. चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगिनांशाः।
२. आयुर्वेदीय क्रियाशारीर—रण जंतराय।
3. Introduction to kayachikitsa—C. Dwarakanath
4. Digestion and Metabolism— —do—
5. Physiological Basis of Medical Practice—Best & Taylor.
6. Applied Physiology—Samson Wright
7. Text Book of Physiology and Biochemistry—Bell Davidson and Starborough
8. Text books of Endocrinology—Williams.

(४) द्रव्यगुणविज्ञानम्

१. नामरूपविज्ञानम्—

द्रव्याणां नामज्ञानस्य महत्त्वं वेदेषु औषधीनां नामरूपज्ञानस्य बीजम् । औषधीनां विधीनामकरणम्, तन्नाम्नां पर्यायाणां च सोपपत्तिकं वर्गीकृतं च निर्वचनम् नामसंग्रहरूपस्य निघण्टोः स्वरूपं विकासक्रमश्च । धन्वन्तरि-राजनिघण्टु-प्रभृति निघण्टुग्रंथानां सर्वेषां परिचयः कार्यपद्धतिज्ञानं च ।

रूपज्ञानस्य प्रयोजनं, औषधीनां स्थूलाकृतिविवरणं सूक्ष्मरचनाविवरणं च, तयन्त्रोपकरणानां परिचयः कार्यपद्धतिज्ञानं च ।

२. गुणकर्मविज्ञानम्—

मौलिकसिद्धान्तानां रसगुणवीर्यविपाकादीनां विवेचनम् । औषधद्रव्याणां आहारद्रव्याणां च गुणकर्मज्ञानम् अद्यावधिकशोधाधारितम् ।

३. प्रयोगविज्ञानम्—

औषधद्रव्याणां आहारद्रव्याणां च विविधामयेषु संप्राप्तिमूलकं सयुक्तिकं प्रयोगज्ञानम् ।

४. औषधयोगविज्ञानम्—

प्रसिद्धानामौषधयोगानां विवरणात्मकं सयुक्तिकं च प्रयोगज्ञानं, कर्मक्षेत्र-निरूपणं च । द्रव्यसंयोग–विरोध–मात्रा–अनुपानादिनां भावानां विचारः ।

आलोच्य ग्रन्थाः —

१. ऋग्वेदस्य औषधिसूक्तं सायणभाष्यसहितम् ।
२. चरकसुश्रुतवाग्भटादिनामुपयोगितांशाः ।
३. द्रव्यगुणविज्ञानम्—यादवजी त्रिकमजी आचार्य ।
४. द्रव्यगुणविज्ञानम्—आचार्य प्रियव्रत शर्मा ।
५. औषधगुणधर्मशास्त्र—पं. विश्वनाथ त्रिवेदी ।
६. क्रियात्मक औषधि परिचयविज्ञान—पं. विश्वनाथ द्विवेदी ।
७. धन्वन्तरिनिघण्टुः राजनिघण्टुसहितः ।
८. शार्ङ्गधरसंहिता ।
९. योगरत्नाकर ।
१०. औषधगुणधर्मशास्त्र—पं. गंगाधरशास्त्री गुणे
११. Text Book of Pharmacognosy—Wallis

१२. Text Book of Pharmacognosy—Trease and Evans

१३. Pharmacognosy of Ayurvedic Drugs—Narayan Iyer (Kerala University)

१४. Glossary of Vegetable Drugs in Brihattrayi—Thakur (Balwant Singh and K. C. Chundekar)

१५. The Pharmacological Basis of Therapeutice—Odmen and Gilman

१६. Soraning Methods in Pharmacology—Turner.

(५) रसशास्त्रं भैषज्यकल्पना च

१. द्रव्यपरिचय-

रस—महारस—उपरस—साधारणरस—धातु—उपधातु—रत्न—उपरत्न—लवण—क्षार—सुधा-सिकतादिस्थावराणं, श्रृंग—कस्तुरी—अग्निजारादीनां जान्तवानां, विष—उपविष—त्रिफला—दशमूलादीनां औद्भिदद्रव्याणां च नामरूपात्मकः परिचयः वर्गीकरण, प्राप्तिस्थानं, ग्राह्याग्राह्यस्वरूपज्ञानं च। औद्भिदद्रव्याणां स्थूलाकृति-विवरणं सूक्ष्मरचना विवरणं च, तदुपयोगियन्त्रोपकरणादीनां परिचयः कार्यपद्धति-ज्ञानम् ।

२. रसशास्त्रम्—

रसशास्त्रस्य स्वरूपमैतिहासिकविकासक्रमश्च, रस—महारस—उपरस—साधारण-रस—धातूपधातु—रत्नोपरत्न—लवणक्षारादीनां ज्ञानम्। तत्संस्काराणां शोधनमारण-सत्वपातनादीनां नानाविधीनां ज्ञानम् विमर्शात्मकं व्यावहारिकं च।

मूषा—पुट—यन्त्रादीनां विविधोपकरणानां ज्ञानम्।

कूपीपक्वरस—पोट्टलीकल्प—प्रमुखः कल्पानां च निर्माणम्।

रसौषधीयशोधकर्मशामप्रतनज्ञानम्।

३. भैषज्यकल्पना—

विविधाः भैषज्यकल्पास्तेषां स्वरूपमैतिहासात्मकमध्ययनं च भैषज्यकल्पानां संरक्षण—सवीर्यतावधिज्ञानं च आयुर्वेदीयमानस्य तुलनात्मकं ज्ञानम्। कषायाव-लेहस्नेहसन्धानादिपकल्पानां निर्माणज्ञानम्। कल्पानां मानकीकरणविषयः सवीर्यतापरीक्षणं च, परिभाषाप्रकरणम्। भैषज्यकल्पनार्थं प्रयुज्यमानाना-माधुनिकयन्त्रोपकरणादीनां परिचयः।

४. औषधयोगविज्ञानम्—

प्रसिद्धानामौषधयोगानां विवरणात्मकं सयुक्तिकं च प्रयोगज्ञानम् कर्मक्षेत्र निरूपणं च। द्रव्यसंयोग–विरोध–मात्रा–अनुपानादीनां भावानां विचारः।

आलोच्य ग्रन्था :—

१. क्रियात्मक औषधिपरिचय विज्ञान—विश्वनाथ द्विवेदी
२. शार्ङ्गधरसंहिता।
३. योगरत्नाकर।
४. औषधगुणधर्मशास्त्र—गंगाधरशास्त्री गुणे
५. रसेन्द्रचिन्तामणि।
६. पारदविज्ञानीयम्—वासुदेव द्विवेदी
७. रसरत्नसमुच्चयः।
८. Forensic Pharmacy—B. M. Mithai
९. Text Book of Pharmacognosy—Trease and Evans
१०. Pharmacognosy of Ayurvedic drugs—Narain Iyer
११. The drugs and cosmetics Act and Rules—Govt. of India
१२. Bentley's Pharmaceutics
१३. Pharmaceutical Chemistry—M. L. Schroff.

(६) कायचिकित्सा

१. निदानम्—

व्याधिविज्ञानोपायाः, निदानपंचकस्य सांगोपांगविवेचनम्। आयुर्वेदीय निदानपद्धतेर्वैशिष्ट्यं वैज्ञानिकता च। प्राचीननव्यनैदानिकपद्धतीनां तुलनात्मकः परिचयः। आधुनिकप्रचलितानां रोगनिदानपद्धतीनां प्रयोक्तव्यसाधनानां यन्त्राणा-[उपक]रणानां परिचयः प्रयोगविधेश्च परिबोधः। हृत्परीक्षणक्षकिरणादिविधीनां सम्यग्ज्ञानम्।

रोगि–रोगपरीक्षाविधिः, त्रिविधपंचविधषड्विधाष्टविधदशविधातुरपरीक्षा–विधि।

सांस्थानिकावयविकस्रोतोऽनुसारिपरीक्षाविधिः, आयुर्वेदोक्तनाडीपरीक्षा, रक्त–मूत्र–शुक्रष्ठी वन–मज्जावारीत्येषां परीक्षाज्ञानं, रोगमार्गपरिज्ञानम्। प्रचलित–सुप्रसिद्धरोगाणां निदान–सम्प्राप्तिलक्षण–भेद–साध्यासाध्यज्ञानपुरस्सरं सापेक्ष-रोगविनिश्चयविवेकः।

२. सामान्यचिकित्सा—

समस्तरोगाणां चिकित्सासूत्राणि, क्रियाक्रम:, चिकित्सासिद्धान्तविवेकश्च प्राच्य–नव्यमतयो:, आत्ययिकरोगाणां च चिकित्साक्रम: ।

३. मानसरोगा: रसायनवाजीकरणे च—

मानसरोगाणां चिकित्सा: सामान्यविशेषसिद्धान्ता: सत्वावजयचिकित्साया: वैशिष्ट्यं मानसरोगेषु प्रयुक्तौषधद्रव्याणां सम्यगवबोध: । मानसोपचारस्य विषय: प्राच्यनव्यमतयो: यौगिकसमाधिपद्धतेर्वैशिष्ट्यं मानसरोगोपचारेच तदुपयोगिता ।

रसायनतन्त्रपरिचय: रसायनसेवनविधीनां परिबोध: रसायनस्य जराव्य- प्रतिबंधकत्वं, वय:स्थापने जरानिराकरणे च प्रयुक्तानां विधीनां प्राच्यनव्यमताभ्यां परिज्ञानम्. नव्यजरातुरीयविज्ञानस्य परिचय:, विविधौषधद्रव्याणां कल्पास्तत्प्रयोग-विधिज्ञानं च । आचाररसायनम् ।

वाजीकरणस्यायत्वे महत्त्वं, वाजीकरणकर्मण: स्वरूपं, विभागा:, तदुपयोगि-द्रव्याणि च । क्लैब्यध्वजभंग–व्यवायशोष–शुक्रनाशादिरोगाणां निदान–सम्प्राप्ति–चिकित्साज्ञानम् क्लीबकरणविधय: ।

४. पंचकर्मचिकित्सा—

चिकित्सायां षट्कर्माणि, पंचकर्माणि च, शोधनीयानां पंचकर्मणां महत्त्वम्; पूर्वकर्मणो: स्नेहस्वेदयो: परिज्ञानं, पंचकर्मणां सैद्धान्तिकं व्यावहारिकं च परिज्ञानं, पंचकर्मणां प्रभावविवेक: ।

संशोधनार्हरोगिरोगविवेक:, संसर्जनक्रम:, पंचकर्मोपयोगी यन्त्रोपहरणीय-द्रव्याणामुपकरणानां च परिज्ञानम् ।

आलोच्य ग्रंथा :—

१. चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगितोंशा: ।
२. माधवनिदानं मधुकोशव्याख्यासहितम् ।
३. आयुर्वेदीय व्याधिविज्ञान—यादवजी ।
४. रोगिपरीक्षाविधि:—आचार्य प्रियव्रत शर्मा ।
५. पंचकर्मविज्ञान—हरिदास श्रीधर कस्तुरे ।
६. चिकित्सादर्श—पं. राजेश्वरदत्त शास्त्री ।
७. कायचिकित्सा—रामरक्ष पाठक ।
८. चक्रदत्त ।
९. System of clinical medicine—Savill,

१०. Muir's Text Book of Pathology.
११. Approved Laboratory Technic—Koliner.
१२. Theory and practice of psychotherapy—Yellow.
१३. Studies in Psychosomatic Medicine—Benedek.
१४. Karmaj Bhavavadhi Daivy Chikitsa—Pt. Kesar Dev Shashtri.

(७) शल्यतन्त्रम्

१. शल्यतन्त्रम् सिद्धान्ताः।

शल्यतन्त्रस्यायुर्वेदे प्राधान्यम्, तस्यैतिहासिकोत्पीपकर्षौ, शल्यतन्त्रस्य प्राचीनसंहिताः आचार्याश्च नव्यशल्यतन्त्रपरिचयः सेतिहासः।

सुश्रुतमतेन दोषधातुमलविवेकः, रक्तस्य वैशिष्ट्यं चतुर्थदोषत्वप्रतिपादनं च यूनानीमतसमीक्षणपुरःसरम्, षट्क्रियाकालाः, सर्वस्रोतःपरीक्षणं, शल्यतन्त्रे मर्मणां महत्त्वं परीक्षणं च शल्यतन्त्रोपदिष्टानां व्याधीनां हेतुसंप्राप्तिविवेचनम्।

२. शल्यकर्म साधारणम्।

शस्त्रसाध्या व्याधयः, तेषां चिकित्साक्रमः प्राच्यनव्यमतयोः स्नेहस्वेदादि पूर्वकर्म, यन्त्रोपहरणीयानि, प्रधानकर्माणि संज्ञानाशज्ञानम् तदुपयोगिद्रव्यपरिचयश्च, विविधरोगेष्वष्टविधशस्त्रकर्मणां प्रयोगज्ञानम्। शस्त्राणां दोषगुणाः यन्त्रशस्त्रोपकरणानां परिज्ञानम्, व्रणबन्धनविधयः। पश्चात्कर्मज्ञानम् पथ्यापथ्यम्।

३. योग्या प्रायोगिकं व्यावहारिकं च शस्त्रकर्म।

शस्त्रकर्माभ्यासः तदर्थं विविधप्रतिकृतीनां संरचना, शास्त्रोपदिष्टयोग्या निर्देशः, प्राच्यनव्यमतयोः विविधरोगेषु निर्दिष्टानां शस्त्रकर्मणां विशदं ज्ञानम्। विशेषतो मूत्रवृद्धि–अन्त्रवृद्धि–अश्मरी–अर्शोभगन्दरप्रभृत्युपयुक्तानां कुक्षिपाटन–धमनी–बन्धनादीनां च कृते शुनां मानवशवानां चोपरि सतताभ्यासः।

४. अनुशल्यकर्म

क्षारतन्त्रपरिचयः क्षारनिर्माणविधिः तदुपयोगिद्रव्याणां च परिचयः क्षारस्य व्याधिषु विधिनिषेधौ, क्षारसूत्रनिर्माणम् भगन्दरेषु अर्शःसु क्षारसूत्रप्रयोगविधिः। अग्निकर्म तत्प्रयोगज्ञानं च। रक्तमोक्षणस्य त्रिविधोपायानां सिराव्यध–जलौकालाबुशृंगादीनां परिचयः प्रयोगज्ञानं च।

आलोच्य ग्रन्था :—

१. सुश्रुतसंहिता उपयोगितांऽशाः ।
2. Bailey & Love's Short Practice of Surgery.
3. Scientific Basis of Surgery—Irvine.
4. Methods of Surgical Research—K. N. Udupa.
5. Text Book of Operative Surgery—Forguharson.

(८) शालाक्यतन्त्रम्

१. ऊर्ध्वांगशारीरम्—

शिरस उत्तमांगत्वम्, शिरःशारीरम् । नेत्ररचनाशारीरम्, मण्डलानि पटलानि, सन्धयश्च । नासा–कर्ण–जिह्वा–दन्त–ओष्ठादीनां रचना–शरीरम् ।

प्राचीनानां शालाक्याचार्याणां तत्संहितानां च परिचयः ।

२. नेत्ररोगचिकित्सा—

नेत्ररोगाणां निदानं, नव्यनिदानोपकरणानां च परिचयः सन्धिवर्त्म–शुक्ल–कृष्ण–दृष्टि–सर्वगतानां रोगाणां नामानि, हेतवः, संप्राप्तिः, लिंगानि चिकित्सा च ।

३. अन्योर्ध्वांगरोगचिकित्सा—

शिरः–कर्ण–नासा–मुख–ओष्ठ–जिह्वा–तालु–कण्ठगतानां रोगानां नामानि निदानं चिकित्सा च । नव्यनिदानोपकरणविधीना च परिज्ञानम् ।

४. शालाक्यचिकित्साकर्म—

उपर्युक्तेषु रोगेषु प्रयुज्यमानानां क्रियाकल्पानां आश्च्योतनबिडालकपुटपाक—तर्पण-अंजन-धूमपान-कवल-गण्डूष-रक्तमोक्षण-नस्य-शिरोबस्ति-इत्यादीनां निर्माण-प्रयोगविधिज्ञानम् ।

शालाक्यरोगेषु प्रयुज्यमानानां शलाकादीनां नव्ययन्त्राणां च परिचयः प्रयोग-ज्ञानपुरः सरः ।

आलोच्य ग्रंथा : —

१. चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगिनांऽशाः ।
2. System of Ophtholmology—Duke & Elder
3. Disease of Nose, Throat & Ear—Ballenger

(९) प्रसूतितन्त्रं स्त्रीरोगाश्च

१. गर्भ–गर्भिणीशरीरम्

श्रोणिगुहा–योनि–स्त्रीशारीरवैशिष्ट्यम्, गर्भाशयरचनाशारीरं, आर्तवम्, ऋतुचक्रम्, अनुयोगिनोऽन्तरसाः, स्त्रीबीजम्, गर्भाधानम्, गर्भाशयेतरगर्भाधानम्, यमलादि गर्भाः, गर्भोपादानानि, गर्भस्य षड्धात्वात्मकत्वम् । गर्भाभिनिर्वृत्तिः, मातृजादयो भावाः, गर्भाभिवृद्धिः जननस्तराणां निर्माणं, जननस्तरैर्भाव्यवयवानामन्त्वः, गर्भवपनं, गर्भधरा कला, जरायुअपराप्रभृत्यंगानां निर्माणं, तयोश्च कर्माणि । ...स्य पोषणम् । गर्भशरीररचनाक्रियावैशिष्ट्यम् । गर्भलिंगोत्पत्तिः, गर्भनिदानम्, गर्भस्य मासानुमासिकी वृद्धिः गर्भांगसंस्थितिः, गर्भे वर्णोत्पत्तिः ।

गर्भिण्यां गर्भकालीना विलक्षणता, सम्बद्धानि लक्षणानि, मातृगतांगपरिवर्तनलक्षणानि । हीनमध्येतमबललक्षणानि, सापेक्षनिश्चितिश्च । गर्भायुनिर्णयः, गर्भस्य जीवितमृतावस्थानिर्णयः, संख्यानिर्णयः । गर्भिणीपरिचर्या, स्वस्थवृत्तश्च, गर्भिण्याः मासानुमासिकं पथ्यापथ्यंच ।

२. प्रसूतितन्त्रम्

प्रसवस्य विविधावस्थाः, रक्तस्रावः, तन्नियन्त्रणं च । गर्भनिष्क्रमणप्रकाराः, गर्भस्य विविधा गतयः प्रकृतप्रसवोपक्रमाः—प्रसवस्य विविधावस्थानां कर्माणि—अपरा—परीक्षणं, वैकृतः प्रसवः, योनिसंवरणादयः, मूढगर्भाः, गर्भस्रावपातौ, गर्भिणी व्यापदस्तच्चिकित्सा च ।

आयुर्वेदानुसारेण प्रसवोत्तरः क्रमः सूतिकागारप्रवेशविधिः विभिन्नावस्थानामुपक्रमाः, नालच्छेदनं, बालसंगोपनं, बालोपचारश्च । स्तन्यविकाराः ।

३. स्त्रीरोगाः

योनिव्यापदः, स्तनरोगाः, सामान्यरोगाः, रक्तगुल्म, स्तनाश्रितानि गर्भाशयाश्रितानि चार्बुदानि, योनिभ्रंश, औपसर्गिका योनिरोगा इति । स्त्रीजातानां रोगाणां निदानसम्प्राप्तिलक्षणपुरस्सरा चिकित्सा । चिकित्सायां चोत्तरबस्तिः पिचुः वर्तिः लेपः, धूपनं, धावनं, दहनं, इत्यादयः । गर्भनिरोधविषयः ।

४. प्रसूतिशल्यकर्माणि—

सामान्यशल्यकर्म सिद्धान्तज्ञानम्, गर्भाशयमुखविस्तृतीकरणं, गर्भाशयलेखनं, गर्भाशयमुखदहनं, स्वस्थाने गर्भाशयस्थापनमर्शोनिर्हरणं, गर्भाशयनिर्हरणं, रक्तगुल्म-

निर्हरणं, शल्यनिर्हरणं, स्तनविद्रधिपाटनं, गर्भाशयविदार:, उदरपाटनं, मूढगर्भ निर्हरणं, गर्भपातनम्, वन्ध्याकरणम् इत्यादीनि एतदुपयोगियन्त्रशस्त्राणां शंक्वादीनां ज्ञानम् ।

आलोच्य ग्रंथा: —

१. चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगिनांऽशा: ।
2. Text Book of Obstetrics—Holland & Brouis
3. Text Book of Gynaecology—Jofcot.
4. Drill's oral Contraceptics.
5. Munro Kirls operative Obstetrics.
6. Embryology- Barth.

(१०) कौमारभृत्यम्

१. गर्भोपक्रम:

मातृज–पितृजादि भावा:, यज्ज: पुरुषीयविमर्श:, गर्भवृद्धिक्रम:, गर्भस्य पोषणम्, गर्भविकारा: सहजा: विकृतहीनाधिकावयवादय: । कुलजा: मातृज-पितृजा: विकारा:, बीज–बीजभाग–बीजभागावयवजन्या विकाराश्च ।

२. कौमारभृत्यम्

नवजातशिशो: प्राणानयनम्, नालच्छेदनमुल्वकनिर्हरणं गर्भोदकवमनं च नवजातशिशो: शरीरक्रियाविज्ञानम्, नवजातशिशो: परीक्षणम्, जातकर्मसंस्कार: अन्ये संस्काराश्चान्नप्राशनकर्णवेधादय:, कुमारागारम्, क्रीडाभूमि: क्रीडनकानि, नवजातशिशो: प्राणजम्, स्तन्यसंपदस्तन्यदोषा: तेषां चिकित्सा च, धात्रीपरीक्षणम्, बालानुरूपशारीरिक–मानसिकवृद्धे: परिज्ञानम्–आहार–विहारनिरूपणम्, रक्षा-कर्माणि, शिशोर्वेदनाया: परिज्ञानम्, दन्तोद्भेद: दन्तसम्पत् तज्जन्यरोगा: चिकित्सा, बालकेन सह परिवारस्येतरजनानां च सम्बन्ध:, लेहनम्, व्याधि-क्षमत्वोपक्रम:, स्तन्यापनयनम्, समयपूर्वजातस्य नवजातशिशो: प्रबन्ध:, अतिकालोत्पन्ननवजातशिशो: उपक्रम: ।

३. बालरोगा:

बालशोष:, पारिगर्भिक:, फक्क: जलशीर्षकम्, अन्ये च पोषणतत्त्वाभावजन्या: व्याधय: तेषां निदानं चिकित्सा च ।

कुकूणकसंज्ञकदन्तोद्भवजनितरोगाश्च, गुदकुट्टम्, पोथकी, चर्मदलम्, विसर्पः, क्षीरालसकम्, उल्बकरोगः, छर्दिः, बालापस्मारकः, अतिसारः, बालाक्षेपः, महापद्मरोगः, कृमिरोगाः, तालुकण्टकः, अजगल्लिका, मातृहारिणी, ग्रहबाधाः, उत्फुल्लिका, रोहिणी इत्येतेषां विकाराणां चिकित्सा । नव्यदृष्ट्या विविधबालरोगाणां परिचयः ।

४. सामान्यचिकित्सा

औषधानां मात्रा प्रयोगविधिश्च । पंचकर्मनिषेधः, आत्ययिके व्याधौ रोगविधिश्च, स्नेहस्वेदादीनां प्रयोगविधयः, पाण्डु–कामला–धनुस्तंभ–अपतानक–आक्षेपकादीनां निदानं चिकित्सा च ।

कास–श्वास–ग्रहणी–अतिसार–पक्षाघात–हृद्रोगादीनां अन्येषाञ्च व्याधीनां रोगविज्ञानपुरःसरः सामान्यचिकित्सोपक्रमः ।

आलोच्य ग्रंथाः—

१. काश्यपसंहितायाः चरकसुश्रुतवाग्भटादीनांश्चोपयोगिनोंऽशाः ।
2. Nelson's Text Book of Paediatrics.

(११) संहिता

१. चरकसंहिता

चरकसंहिताया आद्योपान्तं सविशेषं शास्त्रीयं दार्शनिकमैतिहासिकं च विवेचनात्मकमध्ययनम्, आयुर्वेददीपिकाजल्पकल्पतरुव्याख्यादिमर्शसहितम् ।

२. सुश्रुतसंहिता

उपरिनिर्दिष्टविधिना सुश्रुतसंहितायाः डल्हण–चक्रपाणिकृत व्याख्याविमर्शसहितम् सविशेषमध्ययनम् ।

३. अष्टांगसंग्रहः

वाग्भटकृताष्टांगसंग्रहस्येन्दुविरचितशशिलेखा व्याख्याविमर्शसहितं सविशेषमध्ययनम् । अष्टांगहृदयेन सह तुलनात्मकंचाध्ययनम् ।

४. आयुर्वेदेतिहासः

आयुर्वेदावतरणात् प्रारभ्येदानी यावदायुर्वेदस्य समग्रेतिवृत्तात्मकं परिज्ञानम् । विभिन्नकालेषु विविधघटनाक्रमाणां, ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणांच समीचीनं ज्ञानं कालनिर्णयादिविमर्शसहितम् । आयुर्वेदांगानां विकासक्रमात्मकमध्ययनम्, आयुर्वेदीयशिक्षणानुसन्धान–राजमान्यता–सार्वभौमप्रभावादीनां ज्ञानम् ।

आलोच्य ग्रन्था:—

चरकसंहिता आयुर्वेददीपिकाजल्पकल्पतरुव्याख्याभ्यां संहिता ।
सुश्रुतसंहिता निबन्धसंग्रहभानुमतीटीकाभ्यां संहिता ।
अष्टांगसंग्रह: शशिलेखा व्याख्यासहिता: ।
अष्टांगहृदयम् सर्वांगसुन्दरा व्याख्यासहितम् ।
आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास—आचार्य प्रियव्रत शर्मा ।
चरक चिन्तन—आचार्य प्रियव्रत शर्मा ।
वाग्भट विवेचन—आचार्य प्रियव्रत शर्मा ।
अथर्ववेदीय कर्मज व्याधि निरोध—पं. केशवदेव शास्त्री ।

एम. डी. (आयुर्वेद) (फायनल)

रोग विज्ञानम्

१. दोषदूष्यादि विज्ञानम्

प्राकृतवैकृतदोषधातुमलानां लक्षणानि । दोषाणां चयकोपहेतव-लक्षणानि च । धातूपधातुमलानां दुष्टतम् । एतेषां क्षयवृद्ध्यो: हेतव: लक्षणानि च। दोषदूष्याणामाश्रयाश्रयिभावसम्बन्ध, दोषदूष्याणामायापकर्ष: विलोममति: विभा: गंभमननुबंध्यानुबंध: प्राकृतवैकृतक्षति: प्रत्यनीकनिष्प्रत्यनीकत्वं च । दोषाणां कोष्ठात शाखादिगमनं शाखाभ्य: दोषास्तेकाविकृतयश्च । आमविमर्श: दोषदूष्याणी सामानिर पच्यमानावस्था अग्निविमर्श: ।

स्रोतसां स्वरूपं रचनासंस्था मंदपुर:स्परं स्रोतदुष्टिस्वरूपं लक्षणं हेतव: प्रकारा: स्ववैगुण्यस्य स्वरूपं तस्य सर्वव्याधि व्यापकत्वं च ।

२. सम्प्राप्तिविज्ञानं व्याधि विज्ञानं च ।

निदानपंचकविमर्श: व्याध्युत्पत्ति दोषदूष्यसम्मूर्च्छना विचा सम्प्राप्तिनिर्माणप्रक्रिया सम्प्राप्तिप्रकाश्च, संचयादिवस्थानां परिचय: रोगस्य निदानार्थकारत्वं व्याधीनां हेतुसंकिर्य धातुमतत्वं च व्याधीनाम् ।

त्रयो रोगमार्गा: मार्गगता रोगा: सामान्यता वातात्मकाश्च विकारा: । धातुप्रयोनआउपधातुप्रदोषधा: मलप्रदोषणा इन्द्रियप्रदोषना स्त्रोतोदुष्टिआश्च विकारा: त्रिविधभेदेन । व्याधिप्रकारा: । रोगि–रोग परीक्षाविषय: । अरिष्ट-विज्ञानम् रोगाणां साध्यसाध्यता विमर्श: । औ व्यपता विविधावां व्याधीसामु-पद्रवां: । आमन्यु—व्याधीनाविदानसम्प्राप्तिविमर्श:

३. प्रयोगशाला था परीक्षणं यन्त्रा विमार्श च ।

विकृतिविज्ञानी यदृष्टया विविधासु व्याधीषु विष्ठ मा–रस–रक्त–लसीकादि भावानां प्रयोगशालीय परक्षणं व्याधिविनिश्चे व तस्योपयोभित्वम इलेक्टोकार्डियोग्रामादि आधुनिक यन्त्राणा परिचयः प्रयोगज्ञानं च। अणुविदायंत्रा यिद्वारां परीक्ष्याः भावविशेषाः ।

४. जीवाणु विज्ञानम्

जीवाणुनां: लाक्षत्कमः व्याख्युत्पत्ता लेषां कार्मुकत्वं तज्जन्यानां विकारान व्ययनम् पराश्रयीकी अणुविज्ञानम् तज्जन्यविकाराणामध्ययम् नुसिविज्ञानम् आयुर्वेदशास्त्र भूमीणां वर्णनम् अवमोयोनमतेम व तुलनात्मिका समीक्षो कवक पर्यंणस। विज्ञानं, व्याधिविज्ञाने तस्यैव प्रयोगिता विचाराः आयुर्वेद दृष्टया तेषां भावानां विवेचनम् । व्याधीक्षमत्व विमर्शः । सात्म्यासात्म्य विवेकः ।

एम. डी. (आयुर्वेद) (फायनल)

मनोविज्ञानं मानसरोगाश्च

१. मनोविज्ञानम्

मनसः व्युत्पत्ति–निरुक्ति–परिभाषा–पुरस्सरं मनसः लक्षण गुणानि कर्माणि त्रिपयाश्च । मनसः सर्वेन्द्रियव्यापकत्वं, ज्ञानकर्मणां परम्परा मानोत्पत्ता मनसः महत्वं धी–धृति–स्मृतियाभा त्रयश्च मनः इडा–पिंगला–सुषुम्नानाडयः । षटचक्र विज्ञानं च । मनोवहस्रोतसां ज्ञानम् आरोग्यासारोग्ययाः मनसः महत्त्वम् । भारतीयार्वाचीनमतोविज्ञानम् । तुलनात्मकमध्ययम्* । योगशास्त्र मनसः महत्त्वमायुर्वेद शास्त्रे च मनोविज्ञानस्योपयोगिता ।

२. मानसभावा भूतविद्या च

ईर्ष्या–भय–क्रोधाद्याः विविधाः मानसभावास्तेषामुत्पत्तौ च कारणभूतानां परिस्थितीनां विवेचनम् । सावद्योषाः आधुनिकवातावरणस्य मनसि मानसभावानामुपरि च प्रभावः (*) । का नाम भूतविद्या । आयुर्वेदशास्त्रे भूतविद्या ज्ञानस्य प्रयोजनं महत्त्वं च । भूतविद्या सम्बन्धीआधुनिकी मान्यता, भूतविद्या सम्बन्धी प्राची–आयुर्वेद साहित्यम् ।

मूर्च्छा–भ्रम–कलम–तन्द्रा–निद्रादि–भावानां समीचीनं ज्ञानम् ।

३. मानसरोग विज्ञानम्

मानसरोगाणां निदानं, शारीर मानसरोगाणां सम्बन्धः। मानसरोगाणां वर्गीकरणं मानसदोषजन्याः शारीरदोषपकोएजन्याः भूतबाधाजन्याः ग्रहाबाधाजन्याः बाल ग्रहबाधा जन्याएच मानसरोगाः। तेषां तिदानसम्प्राप्तिलक्षणादिमर्शः। उन्मादापस्मारातत्वाः भिनिवेशादि गम्भीररोगाणां चिदानमम्प्राप्तिलक्षणभेद पुरस्सरं विशद शानम्। मपजनिता मातहविकृतमः। आधुनिकदृष्ट्या मानस-रोगाणां संक्षेपण विवेचनम्।

४. मानसरोग चिकित्सा

मानसरोगाणां आयुर्वेदीय चिकित्सा सिद्धान्ता कर्मः वैशिष्टयं च। प्रति बन्धकचिकित्सा नैष्ठिकी चिकित्सा, दैवव्यपाश्रय चिकीत्सा, सत्वावजयः अद्रव्यभूत, उपायभूता। द्रव्यभूता चिकित्सा, उग्राणां मानसभावानां शमनमेकान्तस्यापर्स तमोगृहे स्थापनम्। उन्मादादिरोगाणां चिकित्सासूत्रपुरस्सरं रोगनाशकानी औषध-द्रव्याणां योगाणां कल्पनां च सम्यगम्यवहरणम्।

आलोच्यग्रंथा

१. चरकसंहितासुश्रुतसंहिता अष्टांगहृदयानामुपयोगिनों शाः।
२. मानसरोगविज्ञानं—बालकृष्ण अमरजी पाठक
३. कर्मज भवव्याधिर्दैवी चिकित्सा—पं. केशवदेव शास्त्री
४. मानसरोग विज्ञानं—विरेंद्र कुमार शर्मा
५. अभिनव मानस रोग विज्ञान—श्री. राजेंद्र प्रकाश भटनागर।

(*) असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य प्रज्ञराधस्य च स्वरूपं मनसि च तयोः प्रभावः।

Circular No. 62 of 1986

Subject : **Books of Ayurvedacharya (B.A.M.S.) and Post-Graduate Courses.**

Pursuant to the decision taken by the University authorities it is hereby notified for the information of all concerned that the following books have been recommended as mentioned against their names for Ayurvedacharya (B.A.M.S.) and Post-graduate courses as reference book.

१. आयुर्वेदीय औषधीद्रव्य शोधन विधी—लेखक : वै. व. पु. धामणकर,
पदवी व पदव्युत्तर परीक्षेसाठी संदर्भग्रंथ

२. विषविज्ञान—लेखक : वै. व. दा. जोगळेकर
पदवी व पदव्युत्तर परीक्षेसाठी संदर्भग्रंथ.

Ganeshkhind
Pune-411 007
No. CBY/412
Date : 20–2–1986

B. Y. Patil
for Registrar.

Circular No. 63 of 1986

Subject : **Regarding M. D. Shalakya.**

Pursuant to the decision taken by the University authorities it is hereby notified for the information of all concerned that the students who are appearing for M.D. Shalakya should undergo training in Shalya (नेत्र) and Shalakya (नाक, कान, घसा व शिर) for the period of Six months each during the housemanship.

Ganeshkhind
Pune–411 007
No.CBY/413
Date : 21–2–1986

B. T. Patil
for Registrar.

Printed at : THE POONA UNIVERSITY PRESS, GANESHKHIND, PUNE-7;
Printed & Published by : Registrar, University of Poona,
Ganeshkhind, Pune–411007.
250–7–89 (70)